

УКРАЇНСЬКЕ САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО І КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В СУЧАСНИХ ВОЄННИХ РЕАЛІЯХ

Ліщинська-Милян О. І.

ВСТУП

Українську культурну спадщину творять унікальні і самобутні вияви культурного генія нашого народу на тлі неповторного природного багатства наших теренів. Тисячолітня історія українців засвідчує творчу і миролюбну наснагу народу, сродну працю на рідній землі. Множина пам'яток історії, мистецтва, релігійного життя вільно творена багатоголоссям етносів і народів, які проживали в Україні, різними релігійними конфесіями і спільнотами: християнами, мусульманами, юдеями та іншими. Одним із питомих проявів культури українців є релігійна спадщина і пам'ятки сакрального мистецтва. Їх багатоманіття і поліконфесійність засвідчує свободу і вільний вияв культурного будівництва на наших землях.

Мирне буття, культурний, політичний, соціально-економічний розвиток українців перервано віроломним і неспровокованим збройним наступом російського агресора, починаючи з 2014 р. і особливо жорстокою кровопролитною фазою повномасштабної війни з 24 лютого 2022 р. Війна призводить до неоправданих втрат і руйнувань, у тому числі і знищення та руйнування культурних пам'яток. Болючими і відчутними серед культурних згуб є руйнування сакральної спадщини. Адже пам'ятки сакрального мистецтва – одвічна основа української культури, фундамент історичної пам'яті українства, запорука самобутності і національної безпеки.

Сьогодні перед державними інституціями і широкими колами громадськості гостро стоїть питання захисту, відновлення, повернення сакральних культурних пам'яток. Начасним завданням є різного роду законодавчі ініціативи, звернення до міжнародних нормативно-правових актів, узгодження їх з національним законодавством. Налагодження дієвої співпраці з закордонними партнерами та культурозахисними організаціями. Все це необхідне для адекватного реагування на воєнні злочини країни-агресора. Важливо документувати, фіксувати, каталогізувати втрати, руйнування, пошкодження пам'яток, у тому числі сакральної спадщини, яка відіграє ключову роль в утвердженні національно-культурної ідентичності.

Доцільно напрацьовувати комплексні програми відповідної державної культурної політики, провадити наукові дослідницькі і пам'ятко-охоронні проекти. Серед першорядних кроків – теоретичні і практичні заходи зі збереження сакральної спадщини на тлі загроз і викликів російсько-української війни.

1. Культурна спадщина і сакральне мистецтво: категоріальний аналіз та законодавче забезпечення

Культурна спадщина невід'ємна і дуже цінна складова всесвітнього надбання людства. Охоплює усю сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей. Головні ідеї осмислення і потрактування культурної спадщини напрацьовані в документах ЮНЕСКО, визнаних світовим співтовариством: культурна спадщина, незалежно від її географічного розташування, національної, державної приналежності, є спільним надбанням усього людства. Захист, збереження та використання культурної спадщини надзвичайно важливі для історичного, соціально-економічного і політичного, головно, культурного розвитку країн та народів світу.

Титульний документ, що закладає відповідний категоріальний і методологічний дискурс цього питання, – Конвенція культурної і природної спадщини ЮНЕСКО 1972 р. Поняття «культурна спадщина» (стаття 1 Конвенції) охоплює: 1) пам'ятки (здобутки архітектури, монументальної скульптури й живопису, археологічні елементи, які мають видатну універсальну цінність, історично-культурну і наукову значущість); 2) ансамблі (групи будівель, архітектура, що мають видатну універсальну цінність з погляду історії мистецтва і науки); 3) визначні місця (зони з видатною універсальною цінністю для історії, естетики, антропології)¹.

Згідно з українськими нормативно-правовими актами, культурна спадщина – це сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини (стаття 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини», 2000 р.)². Титульною частиною спадщини є пам'ятки культури – значущі архітектурні, історичні, мистецькі та інші твори, що є набуток окремої країни та людства загалом і охороняються законом.

До культурної спадщини належить сакральне мистецтво та його пам'ятки. Враховуючи складність і багатоаспектність поняття

¹ Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

² Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08 червень 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

«сакральне мистецтво», доцільно зупинитися на його детальнішому змістовому і семантичному розкритті. Сакральний (від латинських слів *sacer, sacrum*) – святина, священний, пов'язаний з божеством, поклонінням. Поняття сакрального розривається через ірраціональне, воно пов'язане з релігійним досвідом і переживаннями (з культом, ритуалами, цінностями). Дослідниця В. Головей визначає сакральне як епіцентр культурного розвитку, в якому поєднані смисли, норми, цінності, світоглядні засади: це важливий соціокультурний феномен, що пливає на розвиток людини і суспільства³. Сакральне – це метакатегорія, цілісна система духовних абсолютів і смисложиттєвих цінностей людини.

Сакральне осмислене як основа культури через гармонійну єдність у ньому трьох головних цінностей – істини, добра, краси. Сакральне скероване до вічності, воно потрясає, викликає одночасно містичний страх і благоговійне захоплення, дає доторкнутися до абсолютного, значуще-цінного. Сакральне оприявнюється через опозицію до профанного (минушого, обмеженого, тутешнього, належного звичному часопростору). Саме через профанне і наявний кордон між цими поняттями сакральне актуалізується і набуває виразності⁴.

Естетичним модусом сакрального і формою його маніфестації, на думку В. Головей, є мистецтво, наповнене цілим спектром значень, смислів, символів. Сакральне якнайповніше проявляється через візуальне мистецтво (архітектуру, малярство, декоративно-прикладну творчість). Сакральне мистецтво має особливий онтологічний, феноменологічний, аксіологічний статус: освячене традицією як репрезентант сакрального виміру⁵. Важливою особливістю сакрального мистецтва є органічна єдність релігійно-культової і художньо-естетичної функцій.

Мистецтво відображає онтологічний модус сакрального – розкриття ідеї вічності і досконалості, цілісності буття, величі, краси абсолютного. Онтологічна значущість ідеально впорядкованого буття і божественної мотивованості. Сакральне мистецтво виконує роль посередника між Абсолютом і людиною. Як слушно вказує Р. Горбань, в підґрунті сакрального мистецтва закладено механізми сугестивного впливу на свідомість і світогляд вірян, що дозволяють у процесі

³ Головей В. Репрезентація сакрального в мистецтві: філософсько-естетичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.08; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2013. С. 24.

⁴ Див. Балог П. Сакрум і профанум храму. URL : <https://www.verbum.com.ua/04/2020/temple-of-the-art/sacrum-and-profanum/>

⁵ Головей В. Репрезентація сакрального в мистецтві: філософсько-естетичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.08; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2013. С.26.

естетичного сприйняття поступово долати і витіснити негативні емоції та відчуття, наповнювати внутрішній світ добром, світлом, любов'ю⁶.

У сакральному мистецтві поєднані релігійне, культове, ритуальне, міфологічне, світоглядне, етичне, естетичне, психологічне, аксіологічне, семіотичне начала. Осереддя сакрального мистецтва – його культова, богопізнавана, освячуюча й одухотворяюча роль. Воно звернене до абсолютного буття, універсального сущого. В сакральному мистецтві присутні два онтологічні горизонти – земний і небесний, з'єднані в єдину. Панує особливий часопростір: зображення не певної точки простору, а всюдисущості, не в реальному часі, а в над(по)часовості з погляду вічності.

Пам'яткам і об'єктам сакрального мистецтва властиві універсалізм і синтетичність (поєднання архітектури, малярства, пластики, декоративно-прикладного мистецтва). Відтак, вони становлять той значущий культурний ландшафт, що забезпечує багатство і розмаїття етнокультур світу. В українській культурі релігійна духовність відіграє основоположну і невід'ємно вагому роль, є запорукою нашої національно-культурної самобутності. Релігійний ландшафт сучасної України виразно поліконфесійний. Його складають християнські, мусульманські, юдейські, орієнтальні, (нео)язичницькі деномінації і рухи. Титульна конфесія – християни (головно, православні, а також греко-католики, католики, протестанти).

Сакральне мистецтво як частина культурної спадщини завдяки своїй специфіці і соціокультурній поліфункціональності відіграє дуже важливу роль в суспільній консолідації, збереженні історичної і національно-культурної пам'яті та ідентичності, утвердженні національної самосвідомості, тяглості культурної традиції. Конфесійне розмаїття своєю чергою творить неповторне багатство релігійних проявів сакральної художньої культури України. Поліфункціональний потенціал сакрального мистецтва згуртовує українців, посилює їх моральний дух і героїзм в умовах воєнних загроз. Сакральна культурна спадщина утверджує стійкість українства, зміцнює їх завзяття, надає сили для спротиву і відсічі російської воєнної агресії.

Збереження і захист пам'яток сакрального мистецтва в умовах війни безумовно забезпечується через нормативно-правову базу. Дуже важливим є апелювання до міжнародних документів, які випрацьовані світовою спільнотою і апробовані численними збройними конфліктами і війнами.

⁶ Внутрішнє облаштування храму (спецкурс з релігієзнавства) : Навчально-наочний посібник / автор-укладач Р.А.Горбань. К. : Видавництво «Білий Тигр», 2019. 338 с. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Horban_Richard/Vnutrishnie_oblashtuvannia_khramu_spetskurs_z_relihiieznavstva.pdf?PHPSESSID=1on200c6e2h5j06eqamqkudbl1

Однією з базових є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. Згодом Конвенція була доповнена Другим протоколом, прийнятому 26 березня 1999 р. За статтею 4 Конвенції кожна сторона конфлікту має вжити всіх практично можливих застережних заходів під час вибору засобів і методів нападу для уникнення або зведення до мінімуму завдання випадкової шкоди культурним цінностям, що перебувають під захистом; учасники конфлікту мають скасувати чи призупинити напад, якщо стає очевидним, що об'єкт є культурною цінністю, яка перебуває під захистом; а також наголошено, що шкода, завдана під час збройного конфлікту культурним цінностям кожного народу, розглядається як шкода для культурної спадщини всього людства⁷.

Грубе порушення норм міжнародного законодавства дає підстави кваліфікувати дії російської федерації під час військового конфлікту як військові злочини та злочини проти людства.

Ще один важливий документ – Стратегія посилення дій Організації щодо захисту культури та сприяння культурному плюралізму в разі збройного конфлікту – був ухвалений в 2015 р. 38-ю Генеральною конференцією ЮНЕСКО. Резолюції 2199 Ради Безпеки ООН від 2015 р. засуджує знищення культурної спадщини; Резолюція 2347 Ради Безпеки ООН від 2017 р. наголошує, що незаконне знищення культурної спадщини, пограбування та незаконне вивезення культурних цінностей у разі збройного конфлікту, спроби заперечувати історичне коріння й культурне розмаїття, що можуть підживлювати та посилювати конфлікти й стати на заваді національному примиренню, підривають безпеку, стабільність, соціально-економічний та культурний розвиток постраждалих держав⁸. На сьогодні на міжнародному рівні напрацьовані механізми притягнення до відповідальності винних у нищенні та шкоді культурній спадщині в умовах війн та збройних конфліктів. Прикладом слугує відповідна діяльність Міжнародного кримінального суду на основі Римського статуту. Також питання захисту культурної спадщини стоїть і серед цілей сталого розвитку ООН до 2030 р. Нова політика ЮНЕСКО передбачає популяризацію культури через спадщину і творчість (ключові фактори сталого розвитку); повернення викрадених пам'яток;

⁷ Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, м. Гаага, 26 березня 1999 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text

⁸ Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. С. 6. URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

а також сприяння утвердженню суспільств, заснованих на пошані і збереженні культурної спадщини та різноманітності⁹.

Культурна спадщина, її збереження і захист в епіцентрі уваги багатьох міжнародних інституцій різного статусу та підпорядкування. Серед них – Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS), Міжнародний центр з дослідження збереження та реставрації культурних цінностей (ICCROM), Міжнародний альянс із захисту спадщини в зонах конфлікту (ALIPH Foundation) та ін. Ці організації не в змозі захистити пам'ятки України від ракетних та інших воєнних атак, але вони активно консультують, співпрацюють з нашими діячами й інституціями, акумулюючи світовий досвід, допомагають підготувати українських фахівців із захисту і відновлення постраждалих пам'яток.

2. Загроженої пам'ятки сакрального мистецтва в умовах російсько-української війни з 2022 р.

Культурна спадщина України підпадає під захист численних документів міжнародної нормативно-правової бази і національного законодавства. Пошкодження, нищення, втрати пам'яток культури і об'єктів культурної спадщини кваліфікується як злочин і карається згідно з законом.

Варто наголосити, що питання загроз і руйнування культурної спадщини внаслідок російської агресії проти України розглядали на засіданні Ради Безпеки ООН за формулою Аррії (формат неофіційних зустрічей) 16 липня 2022 р. Українська сторона відзначила, що неспровоковані і навмисні атаки російських військ на матеріальну і нематеріальну культурну спадщину нашої держави є намаганням країни агресора стерти українську ідентичність, відтак, вся культурна спадщина зараз загрожена і перебуває під ударом¹⁰.

На культурній мапі України незліченна кількість пам'яток історії й археології, релігії і культу, архітектури і візуального мистецтва. Українська культурна спадщина представлена численними пам'ятками місцевого, національного значення та Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Під час повномасштабної війни уся культурна спадщина України опинилася перед загрозою знищення і руйнування.

⁹ Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. С. 12.. URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

¹⁰ Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. С. 13. URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України станом на кінець 2024 р. значних руйнувань і пошкоджень зазнала культурна інфраструктура держави (клубні заклади, бібліотеки, заклади мистецької освіти, музеї та галереї, театри, кінотеатри та філармонії, заповідники, парки та зоопарки, цирки). Загальна чисельність пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні становить 1255 об'єктів, з них пам'яток національного значення – 125, місцевого значення – 1055¹¹. Пошкоджені будівлі в буферних зонах об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО історичних центрів Львова і Одеси. Найбільше збитків культурним об'єктам завдано в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській, Запорізькій, Луганській областях. Варто відзначити, що ці дані неповні, позаяк в тимчасовій окупації перебувають значні терени Луганської, Запорізької, Донецької та Херсонської областей. Відтак, неможливо провести облік збитків і руйнувань цих територій.

З початком повномасштабної війни російська федерація займається злочинним вивезенням культурних цінностей. Так, окупаційні сили викрали артефакти з майже сорока українських музеїв, серед яких музейні установи Маріуполя, зокрема Художній музей ім. А. Куїнджі; Мелітопольський краєзнавчий музей, приміром колекція скіфського золота з розкопок Мелітопольського кургану; Херсонський краєзнавчий музей та ін. (станом на 2023 р.)¹².

Воєнні злочини і факти масового нищення культурної спадщини України в ході повномасштабного російського вторгнення документують у різний спосіб. Фіксацією воєнних злочинів займаються державні органи і відомства, інституції, громадські організації, діячі культури та активісти. Серед іншого збирають дані щодо втрат і пошкоджень сакральної спадщини. Варто відзначити відповідну діяльність Державної служби України з етнополітики та свободи совісті; проєкт УКФ «Мапа культурних втрат»¹³; онлайн-проєкт громадських активістів «Храми під вогнем».

¹¹ 1255 пам'яток української культурної спадщини постраждали через агресію Росії / Новини Релігійно-інформаційної служби України. URL : https://risu.ua/1255-pamyatok-ukrayinskoyi-kulturnoyi-spadshchini-postrazhdali-cherez-agresiyu-rosiyyi_n153335

Див. Руйнування культурної інфраструктури / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: https://mcs.gov.ua/news/2156-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/?fbclid=IwY2xjawHsm81leHRuA2FlbQIxMAABHZNl2mJoOLaPmoMu5qUcP9zWfVXpZwdyabVeon4kqSueQC0ZdxN1L6WjYw_aem_9LnTBmYdDq6OrJHbIpgGA

¹² Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. С. 26. URL : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

¹³ Мапа культурних втрат / УКФ. URL : <https://uaculture.ucf.in.ua/culture-loss/>

Титанічну роботу опрацювання втрат, руйнувань, пошкоджень сакральних пам'яток здійснює громадська організація «Майстерня академічного релігієзнавства» і команда проєкту «Релігія в огні: документування воєнних злочинів Росії проти релігійних громад України»: Басаурі Зюзіна А. М., Лещинський А., Нікіфоров К., Підгорна Л., Севаст'янів У., Фенно І., Халіков Р. Проєкт, започаткований в березні 2022 р., спрямований на фіксацію та документування руйнацій релігійних споруд, а також злочинів проти релігійних діячів різних конфесій; аналіз змін в релігійному житті українців¹⁴. Учасники проєкту ведуть постійний моніторинг стану релігійних громад в Україні, фіксують зруйновані і пошкоджені релігійні споруди У представленому звіті «Релігія в огні» покликаються на міжнародні та українські нормативно-правові документи¹⁵. Вказують, що відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, Додаткового протоколу до Женевської конвенції 1949 р. (від 1977 р.), Другого протоколу до Гаазької конвенції (від 1999 р.) всі релігійні споруди є захищеними об'єктами, на які заборонено здійснювати напад, а атаки на ці об'єкти кваліфікуються як воєнні злочини. Українське законодавство (зокрема ст. 438 кримінального кодексу України «Порушення законів та звичаїв війни») також визначає воєнними злочинами неправомірні дії, такі як умисний обстріл релігійних споруд, невибірковий обстріл, викрадення, катування, вбивство релігійних діячів, пограбування релігійних громад, т. ін.

Учасники проєкту «Релігія в огні» ведуть постійний моніторинг стану релігійних громад в Україні і констатують, що за час великої війни зруйновано і пошкоджено 590 релігійних споруд (тут і нижче дані станом на серпень 2024 р.)¹⁶. Повністю зруйнованими є 46 споруд, важких пошкоджень зазнали 88 об'єктів; найбільша кількість руйнувань сакральних споруд в Донецькій області (123 об'єкти), Київській (86), Херсонській (79), Луганській (74), Харківській (72)¹⁷. Руйнування і нищення зазнають різноконфесійні сакральні пам'ятки: християнські, юдейські, ісламські, індуїстські, караїмські та ін.¹⁸. До прикладу, російською армією повністю зруйнований храм Міжнародного товариства свідомості Крішни у м. Краматорськ; пошкоджено Маріупольську мечеть Сулеймана Пишного та Роксолани;

¹⁴ Див. Релігія в огні: вебсайт. URL : <https://uk.religiononfire.mar.in.ua/>

¹⁵ Релігія у часи війни: моніторинг пошкоджених споруд та змін у діяльності громад. Звіт за проєктом «Релігія в огні» (24 лютого 2022 року – 24 серпня 2024 року). Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2024. С. 7-8. URL : <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/Religion-on-Fire-Report-2024.pdf>

¹⁶ Там же. С. 7.

¹⁷ Там же. С. 16.

¹⁸ Релігія в огні: вебсайт. URL : <https://uk.religiononfire.mar.in.ua/>

Харківську Караїмську кенасу, яка є пам'яткою архітектури регіонального значення, а також харківські синагоги Хоральну та Чоботарську. Найбільше постраждалих культових споруд Української Православної Церкви (53,4% від усіх, що зазнали російських атак)¹⁹.

Дослідники проєкту «Релігія в огні» представили широку панораму стану сакральних пам'яток, постраждалих під час повномасштабної війни з лютого 2022 р. Виокремили різні типи пошкоджень: від повного знищення і до незначних пошкоджень. Так, серед **повністю зруйнованих** об'єктів культурної спадщини місцевого значення – Георгіївська церква (с. Заворичі, Київська область); пам'ятка дерев'яної архітектури др. пол. XIX ст. («козацька церква») – храм Вознесіння Господнього (с. Лук'янівка, Київська область) та ін. **Важких руйнувань** зазнали такі об'єкти: пам'ятка архітектури місцевого значення поч. XX ст. – Вознесенська церква (с. Лукашівка, Чернігівська область); пам'ятка архітектури місцевого значення сер. XIX ст. – храм Димитрія Солунського (с. Верхньоторецьке, Донецька область); пам'ятка архітектури місцевого значення кін. XIX ст. – храм св. Андрія Першозваного (м. Харків); пам'ятка архітектури національного значення сер. XIX ст. – церква Різдва Богородиці (с. В'язівка, Житомирська область) та ін. Фіксують **середні руйнування** таких об'єктів: пам'ятка архітектури місцевого значення поч. XIX ст. – Миколаївська церква (с. Семереньки, Сумська область); пам'ятка національного значення XIX ст. – Свято-Успенська Святогірська лавра (м. Святогірськ, Донецька область); пам'ятка місцевого значення кін. XIX ст. – храм Преображення Господнього (с. Солдатське, Сумська область); пам'ятка регіонального значення поч. XX ст. – церква Георгія Побідоносця (м. Охтирка, Сумська область); пам'ятка регіонального значення сер. XIX ст. – церква Різдва Богородиці (м. Дергачі, Харківська область); пам'ятка дерев'яної архітектури кін. XIX ст. – церква Різдва Богородиці (с. Перемога, Київська область) та ін. **Незначних руйнувань** зазнала велика кількість українських сакральних споруд. До прикладу такі: пам'ятка архітектури національного значення, найвизначніший збережений зразок українського (козацького) відродження XVII-XVIII ст. – Катерининська церква (м. Чернігів); пам'ятка національного значення поч. XX ст. – Пантелеймонівська церква (м. Суми); пам'ятка архітектури національного значення доби Гетьманщини кін. XVII ст. – Свято-Троїцький монастирський собор (м. Чернігів); пам'ятка національного

¹⁹ Релігія у часи війни: моніторинг пошкоджених споруд та змін у діяльності громад. Звіт за проєктом «Релігія в огні» (24 лютого 2022 року – 24 серпня 2024 року). Київ: Видавництво Руслана Халікова, 2024. С. 17. URL : <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/Religion-on-Fire-Report-2024.pdf>

значення кін. XVIII ст. – собор Успіння Богородиці (м. Харків); пам'ятка національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній», найдавніший збережений храм часів давньої Русі XI ст. – Спасо-Преображенський собор (м. Чернігів).

Великого суспільного резонансу набули руйнування сакральної пам'ятки національного значення – Миколаївського костелу в Києві внаслідок російської ракетної атаки 20 грудня 2024 р. Це особливо значуща пам'ятка, символ сакральної архітектури Києва. Костел побудований визначним архітектором В. Городецьким у 1899-1909 рр. в неоготичній стилізації історизму (вільна інтерпретація французької готики періоду її розквіту XIII-XIV ст.); з унікальними архітектурними прийомами: складний декоративний фасад, середньовічні ремінісценції ліпнини собору. Велике центральне візерунчасте вікно-троянда з вітражем – знищене під час обстрілу 20 грудня 2024 р.²⁰.

Значних пошкоджень під час російської ракетної атаки 23 липня 2023 р. зазнала головна православна сакральна споруда Одеси – Спасо-Преображенський кафедральний собор. Не зважаючи на тилловий характер міста Львова, тут також постраждала релігійна споруда: ракетний обстріл 3 травня 2022 р. пошкодив пам'ятку сакрального мистецтва – церкву Пресвятої Трійці.

Відтак, воєнне лихоліття несе загрозу тисячолітній унікальній культурній спадщині України. Порушення законів і звичаїв війни російською державою не залишає жодного безпечного місця і захищеного об'єкта – усі терени нашої держави потерпають від свавілля агресора. Своєю чергою це посилює згуртованість і дієвість українців у боротьбі з культурним геноцидом.

3. Збереження та захист сакральної спадщини на тлі воєнних загроз: теоретичні та практичні кроки

Гостроактуальним завданням є питання захисту об'єктів сакрального мистецтва і культурної спадщини в умовах війни. Проаналізувавши набутий пам'яткоохоронний досвід за час повномасштабної війни, можна виокремити кілька головних напрямків захисту пам'яток. Серед них – теоретичні і практичні заходи. Отже, до теоретичних кроків захисту пам'яток сакрального мистецтва відносимо такі: законодавчі ініціативи, науково-дослідницькі; пам'яткоохоронний дискурс; напрацювання державної культурної політики; присвоєння охоронного статусу сакральним спорудам і ансамблям; інституційна взаємодія і запозичення міжнародного досвіду; впровадження поняття

²⁰ Вечерський В. Миколаївський костел у Києві // Велика українська енциклопедія. URL : <https://vue.gov.ua/>

цифровій сакральній культурній спадщини. До практичних пам'яткозахисних кроків належать такі: захист сакральних пам'яток від можливих уражень; перенесення пам'яток і колекцій в безпечні місця; відбудова і відновлення понищених пам'яток і об'єктів; створення електронних реєстрів пам'яток та оцифрування культурної спадщини сакрального мистецтва. Важливість останнього пункту засвідчує значний інтерес до цього питання у наукових колах²¹.

Розглянемо детальніше умовно означені теоретичні кроки захисту пам'яток сакрального мистецтва. Важливими є законодавчі ініціативи і пам'яткоохоронний дискурс: апелювання до нормативно-правових актів, документування і фіксація злочинів, обговорення, консультування, взаємодопомога і запозичення досвіду. Законодавча база України у царині культури, охорони і збереження культурної спадщини містить цілий ряд вагомих документів: закони України «Про культуру», «Про музеї та музейну справу», «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» та ін. На початку 2023 р. зареєстрували законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» щодо збереження культурної спадщини України та національної пам'яті». Цей законопроект покликаний акцентувати питання збереження культурної спадщини як один із пріоритетів державної національної безпеки²².

Відбувається низка заходів з узгодження українського та зарубіжного законодавства. Ведуться обговорення питання приведення українського законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, синхронізація документів в царині охорони і збереження культурної спадщини в умовах воєнного стану між представниками українських відомств та закордонними партнерами, насамперед з ЮНЕСКО²³.

Науково-дослідницька та пам'яткоохоронна діяльність супроводжується різними зібраннями, дискусіями, круглими столами, конференціями. Важливим є залучення до співпраці і консультацій закордонних спеціалістів. Регулярно проводяться зустрічі з польськими фахівцями, які працювали із пам'ятками Сирії (2012-2016 рр.),

²¹ Див. Кулиняк М. Цифрова культурна спадщина як феномен цифрової культури // Культурологічний альманах. Вип. 3. 2022. С. 218-228.

²² Культурну спадщину можуть визначити на законодавчому рівні «четвертим пріоритетом національної безпеки України» / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL : <https://mcsc.gov.ua/news/kulturnu-spadshhynu-mozhut-vyznachyty-na-zakonodavchomu-rivni-chetvertym-priorytetom-nacziionalnoyi-bezpeky-ukrayiny/>

²³ МКІП, ВРУ та ЮНЕСКО разом з експертами оновлять законодавство у сфері культурної спадщини / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL : <https://mcsc.gov.ua/news/mkip-vru-ta-yunesko-razom-z-ekspertamy-onovlyat-zakonodavstvo-u-sferi-kulturnoyi-spadshhyny/>

хорватськими, які набули відповідного досвіду під час воєнних дій у 1991-1995 рр. Проводяться онлайн-навчання з охорони пам'яток, у тому числі за участі експертів ЮНЕСКО²⁴.

На початку повномасштабної війни задля захисту і збереження історико-культурних пам'яток, сакральних споруд, мистецьких та музейних колекцій започаткована діяльність «Центру порятунку культурної спадщини» (м. Львів). «Штаб порятунку спадщини» (HERI) – громадська ініціатива, що постала в перші тижні повномасштабного російського вторгнення, займається консультуванням, захистом і переміщенням пам'яток і колекцій, цифровізацією та іншою допомогою музеям різних куточків України. Штаб координується ЮНЕСКО, Міжнародною радою музеїв, ICCROM та іншими міжнародними організаціями. У лютому 2022 р. створено Музейний кризовий центр на основі музею «Територія терору» (м. Львів), який за час війни надав допомогу більше ніж 200 музеям²⁵.

Дуже злободенними є комплексні заходи з формування державної політики щодо захисту сакрального мистецтва і культурної спадщини. Відповідна державна культурна політика є складником національної безпеки України. Її вагомою частиною має стати широка підтримка релігійних організацій, громад і активістів, адже вони плекають релігійну і національно-культурну ідентичність українців. Свобода совісті, виявлена в різноманітності конфесій і вільному забезпеченні релігійних потреб в Україні, сприяє стійкості українства в їх спротиві російським агресорам.

Доволі часто теоретичні ініціативи зі захисту культурної спадщини реалізуються на практиці. Визначні пам'ятки маркують міжнародним знаком «Блакитний щит», що означає посилений охоронний статус культурної спадщини, а їх знищення є прямим воєнним злочином. Практичні пам'яткоохоронні заходи можна продемонструвати на прикладі надання нового статусу пам'яткам культури: у січні 2023 р. історичний центр Одеси було внесено до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою.

Кандидатами на включення є ще близько двадцяти об'єктів, які внесені до попереднього списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Серед них історичний центр Чернігова, будівля Держпрому в м. Харків, археологічна пам'ятка «Кам'яна могила» – всі ці пам'ятки постраждали від бойових дій під час повномасштабної війни. Споруди історичного

²⁴ Гринюк Л. Львів: захистити і вижити. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3604603-lviv-zahistiti-i-viziti.html>

²⁵ Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади. Дослідження Інституту стратегії культури, проведене С. Ткач. Львів, 2024. URL: <https://isc.lviv.ua/vplyv-vijny-na-rozvytok-kultury-lvivskoyi-miskoyi-terytorialnoyi-gromady/>

міста Чернігова зазнали руйнувань під час ракетного обстрілу 19 серпня 2023 р. Держпром попав від удар російської авіабомби 28 жовтня 2024 р., і це вже третя атака на цю пам'ятку. Історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» з лютого 2022 р. перебуває в окупації. За інформацією Запорізької ОВА, у травні 2023 р. російські окупанти вивезли артефакти з заповідника в Севастополь, а тут облаштували полігон.

Повномасштабна російсько-українська війна спричинила гостру потребу втілення ідеї захисту сакральної спадщини в практичних діях. Детальніше розглянемо низку заходів, умовно позначених як практичні захисні кроки. З перших днів війни збереження пам'яток супроводжувалося заходами з консервації та стабілізації нерухомих об'єктів. Першочергові охоронні кроки передбачали безпосередній захист від руйнувань і уражень. Насамперед це низка технічних заходів: зведення будівельних риштувань, залізобетонних підпор, обкладання мішками з піском, захист вікон щитами та екранами і т. ін. Так, у Києві налічується три тисячі пам'яток культури. Задля їх порятунку провели низку заходів, насамперед огорнули їх захисними сітками, обклали мішками з піском. Такі ж заходи провели задля захисту пам'яток у Харкові, Одесі та інших містах України.

Одразу після розгортання активної фази війни почалося переміщення музейних колекцій в надійні місця (закордон, підземні сховища тощо). До прикладу, у Львові у березні 2022 р. всі музеї міста свої експозиції перемістили до сховищ (так, Національний музей Львова переніс понад 180 тисяч одиниць колекції). Тоді ж львів'яни надійно захистили скульптури і вітражі Катедрі, костелу св. Антонія, вітражі Успенської церкви авторства П. Холодного, фонтани на пл. Ринок, також перенесли в укриття надзвичайно цінний дерев'яний вівтар «Голгофа» Вірменської церкви²⁶. У Чернівцях захистили сакральну пам'ятку XIX ст. костел Найсвятішого Серця Ісуса: встановили захисні водонепроникні та вогнетривкі щити. Надійно захистили чи евакуювали колекції музеїв багатьох українських міст, як от Вінниця, Дніпра, Житомира, Києва, Одеси, Сум, Чернігова та ін.

Закордонні партнери пам'яткоохоронної сфери надають посильну допомогу. Смітсонівський інститут і Фонд Костюшка у США спільно з польським фондом «Фольковіско» спільними зусиллями діють задля захисту та збереження загроженої української спадщини. Світовий фонд ALIPH надає свою підтримку шляхом фінансування конкретних

²⁶ Котубей О. У Львові загортають скульптури і закривають вітражі, щоб захистити їх від можливих бомбардувань. URL : <https://suspilne.media/214139-u-lvovi-zagortaut-skulpturi-i-zakrivaut-vitrazhi-sob-zahistiti-ih-vid-mozlivih-bombarduvan/>

проектів з захисту об'єктів культурної спадщини. Міністерство культури Польщі, Інститут Polonika, громадська організація «Фундація культурної спадщини Польщі» передали необхідні вогнезахисні матеріали; Фонд принца Клауса профінансував 3D сканування цілого ряду мистецьких об'єктів, цифрування архівів, реставрацію демонтованих вітражів і т. ін.²⁷. Польща прийняла на зберігання культурні цінності з України на період російсько-української війни. До прикладу з Львівської картинної галереї вивезли на тимчасове зберігання картини Я. Мальчевського, вони виставлені для огляду в залах Національного музею в Познані.

Серед іншого варто відзначити діджиталізацію сакральної спадщини. Так, за 2022–2023 рр. оцифровано майже 55% фондів збірок музейних колекцій Львова²⁸. Активне оцифровування української культурної спадщини здійснює компанія Skeiron в рамках проєкту #SaveUkrainianHeritage. Варто відзначити такі відскановані пам'ятки: Софійський собор у Києві; Вірменська церква, Бернардинський комплекс, Домініканський собор, собор св. Юра, Успенська церква, вежа Корнякта, церква Пресвятої Трійці (XVII ст.) – у Львові; Єлецький монастир (XI ст.) та Іллінська церква (XII–XVIII ст.) у Чернігові; костел св. Миколая в Кам'янському; три синагоги Чернівців: Гройсе Шіл, Бейт Тфіла Бен'ямін і Нова Велика синагога²⁹.

Спричинені війною руйнування і нищення сакральної спадщини України акумулюють потужну енергію гуртування і відсічі російській агресії, пошуку шляхів надійного захисту і збереження, відновлення і ревіталізації культурних пам'яток.

ВИСНОВКИ

Культурна спадщина – успадковані від попередніх поколінь об'єкти: пам'ятки, ансамблі та визначні місця. Вагомою її частиною є сакральна спадщина. Сакральне мистецтво – архітектура, образотворче і декоративно-прикладне мистецтво – є естетичною формою прояву священного, культового, духовного релігійного досвіду. Сакральне як соціокультурний феномен і система смисложиттєвих цінностей і орієнтирів, панування особливого часопростору (всюдисущості і над(поза)часовості) відіграє важливу суспільну культуротворчу роль

²⁷ Шиян О. Зруйнована історія. Що буде з пам'ятками архітектури України після війни. URL : https://zaxid.net/shho_bude_z_pamyatkami_arhitekturi_ukrayini_pislya_viyni_fahivtsi_n1547052

²⁸ Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади. Дослідження Інституту стратегії культури, проведене С. Ткач. Львів, 2024. URL : <https://isc.lviv.ua/vplyv-vijny-na-rozvytok-kultury-lvivskoyi-miskoyi-terytorialnoyi-gromady/>

²⁹ Skeiron. #SaveUkrainianHeritage. URL : <https://skeiron.com.ua/saveukrainianheritage-2/>

в житті народу. Сакральне мистецтво консолідує українське суспільство, формує національну самосвідомість, забезпечує історичну пам'ять і культурну тяглість. Сакральне мистецтво України творить багатокомпонентний етнічний і конфесійний ландшафт, представлений пам'ятками християн, мусульман, юдеїв та ін. Багатство і розмаїття нашої сакральної спадщини має нормативно-правове підкріплення в численних українських і міжнародних документах і пам'яткозахисних організаціях.

Віроломне повномасштабне російське вторгнення з 24 лютого 2022 р. супроводжується нищенням і руйнуванням, вивезенням пам'яток нашої культури, що кваліфікуються як неправомірні дії, воєнні злочини, порушення законів і звичаїв війни. Злочинні дії з руйнування сакральної спадщини під час російсько-української війни фіксуються багатьма діячами, спільнотами, відомствами. Варто виокремити проєкт «Релігія в огні» від громадської організації «Майстерня академічного релігієзнавства», що з перших днів повномасштабної війни документує злочини країни-агресора проти релігійних громад. Важливим результатом діяльності учасників проєкту є представлення широкої панорами стану релігійних громад і сакральних пам'яток усіх регіонів України і конфесій, а також різного стану ураження пам'яток: від повного знищення до незначних пошкоджень.

В Україні за час повномасштабної війни проводять різноманітні пам'яткозахисні заходи, в тому числі і щодо сакральної спадщини. Теоретичні кроки – законодавчий та науково-дослідницький пам'яткоохоронний дискурс; напрацювання державної культурної політики; присвоєння охоронного статусу сакральним спорудам і ансамблям; інституційна взаємодія і запозичення міжнародного досвіду. Практичні кроки – захист сакральних пам'яток від руйнування і нищення; перенесення пам'яток і колекцій в безпечні місця; відбудова і ревіталізація пам'яток і об'єктів; створення електронних реєстрів пам'яток та оцифрування культурної спадщини сакрального мистецтва.

АНОТАЦІЯ

Події російсько-української війни ставлять на порядок денний вирішення багатьох злободенних завдань з оборони і посилення національної безпеки. Актуальною місією є захист культурної спадщини і протидія культурному геноциду. Сакральні пам'ятки, як невід'ємна і значуща частина загальнокультурної спадщини, в умовах війни в зоні безперервної загрози і ризику втрати. Релігійні споруди, пам'ятки живопису, скульптури, декоративно-прикладного і ливарного мистецтва піддаються руйнуванню, нищенню, пошкодженню. Російські

агресори плондрують спадщину у всіх регіонах України, під удар потрапляють споруди різних конфесій (християнські, юдейські, ісламські, індуїстські, караїмські та ін.), усіх пам'яток охоронних типів (місцевого, регіонального, національного значення і Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО). Українське суспільство на рівні державних інституцій, громадських організацій та активістів напрацювало різні варіанти захисту і охорони пам'яток сакрального мистецтва. Головними напрямками захисту релігійних об'єктів є законодавчі та науково-дослідницькі ініціативи, напрацювання державної культурної політики та співпраця з закордонними партнерами, перенесення пам'яток в безпечні місця, відбудова і відновлення, діджиталізація культурної спадщини.

Література

1. Балог П. Сакрум і профанум храму. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2020/temple-of-the-art/sacrum-and-profanum/>
2. Вечерський В. Миколаївський костел у Києві. Велика українська енциклопедія. URL : <https://vue.gov.ua/>
3. Внутрішнє облаштування храму (спецкурс з релігієзнавства): Навчально-наочний посібник / автор-укладач Р. А. Горбань. Київ : Видавництво «Білий Тигр», 2019. 338 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Horban_Richard/Vnutrishnie_oblashtuvannia_khramu_spetskurs_z_relihiieznastva.pdf?PHPSESSID=1on200c6e2h5j06eqamqkudb1l
4. Вплив війни на розвиток культури Львівської міської територіальної громади. Дослідження Інституту стратегії культури, проведене С. Ткач. Львів, 2024. URL: <https://isc.lviv.ua/vplyv-vijny-na-rozvytok-kultury-lvivskoyi-miskoyi-terytorialnoyi-gromady/>
5. Головей В. Репрезентація сакрального в мистецтві: філософсько-естетичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.08; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2013. 35 с.
6. Гринюк Л. Львів: захистити і вижити. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3604603-lviv-zahistiti-i-viziti.html>
7. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року, м. Гаага, 26 березня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text
8. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text
9. Котубей О. У Львові загортають скульптури і закривають вітражі, щоб захистити їх від можливих бомбардувань. URL :

<https://suspilne.media/214139-u-lvovi-zagortaut-skulpturi-i-zakrivaut-vitrazi-sob-zahistiti-ih-vid-mozlivih-bombarduvan/>

10. Кулиняк М. Цифрова культурна спадщина як феномен цифрової культури. *Культурологічний альманах*. Вип. 3. 2022. С. 218–228.

11. Культурна спадщина та національна безпека : аналіт. доп. / [В. Потапенко, Ю. Тищенко, Ю. Каплан та ін.] ; за ред. В. Потапенка. Київ : НІСД, 2023. 58 с. URL: https://nlss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf

12. Культурну спадщину можуть визначити на законодавчому рівні «четвертим пріоритетом національної безпеки України» / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/kulturnu-spadshhynu-mozhut-vyznachyty-na-zakonodavchomu-rivni-chetvertym-priorytetom-nacjonalnoyi-bezpeky-ukrayiny/>

13. Мапа культурних втрат URL: <https://uaculture.ucf.in.ua/culture-loss/>

14. МКІП, ВРУ та ЮНЕСКО разом з експертами оновлять законодавство у сфері культурної спадщини / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL : <https://mcsc.gov.ua/news/mkip-vru-ta-yunesko-razom-z-ekspertamy-onovlyat-zakonodavstvo-u-sferi-kulturnoyi-spadshhyny/>

15. Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08 червень 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

16. Релігія в огні : вебсайт. URL : <https://uk.religiononfire.mar.in.ua/>

17. Релігія у часи війни: моніторинг пошкоджених споруд та змін у діяльності громад. Звіт за проектом «Релігія в огні» (24 лютого 2022 року – 24 серпня 2024 року). Автори: Басаури Зюзіна Анна Марія, Лешинський Антон, Нікіфоров Карен, Підгорна Лілія, Севастьянів Уляна, Фенно Ірина, Халіков Руслан. Київ : Видавництво Руслана Халікова, 2024. 34 с. URL: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/Religion-on-Fire-Report-2024.pdf>

18. Руйнування культурної інфраструктури / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: https://mcsc.gov.ua/news/2156-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/?fbclid=IwY2xjawHsm81leHRuA2FlbQIxMAABHZNl2mJoOLaPmoMu5qUcP9zWrVXpZwdyabVeon4kqSueQC0ZdxN1L6WjYw_aem_9LnTBmYdDq6OrJHbIpjgGA

19. 1255 пам'яток української культурної спадщини постраждали через агресію Росії. Новини Релігійно-інформаційної служби України. URL: https://risu.ua/1255-pamyatok-ukrayinskoyi-kulturnoyi-spadshchini-postrazhdali-cherez-agresiyu-rosiyi_n153335

20. Шиян О. Зруйнована історія. Що буде з пам'ятками архітектури України після війни. URL: https://zaxid.net/shho_bude_z_pamyatkami_arhitekturi_ukrayini_pislya_viyini_fahivtsi_n1547052

21. Skeiron. #SaveUkrainianHeritage. URL : <https://skeiron.com.ua/saveukrainianheritage-2/>

Information about the author:

Lishchynska-Mylian Olha Ihorivna,

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of Theory

and History of Culture

Ivan Franko National University of Lviv

1, University Str., 79000, Lviv, Ukraine